

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ (ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Палінчак М. М.,

*кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародних відносин,
декан факультету міжнародних відносин УжНУ*

У статті досліджуються зарубіжний досвід регулювання державно-церковних відносин. На підставі аналізу широкого кола вітчизняних та зарубіжних джерел і дослідницької літератури стверджується думка щодо доречності зважати на посткомуністичну практику взаємин між державою і релігійними об'єднаннями.

Ключові слова: державно-церковні відносини, моделі державно-церковних відносин, релігійні організації, свобода думки, совісті, віросповідання.

В статье исследуются зарубежный опыт регуляции государственно церковных отношений. На основании анализа широкого круга отечественных и зарубежных источников и исследовательской литературы утверждается мысль относительно уместности считаться с посткоммунистической практикой взаимоотношений между государством и религиозными объединениями.

Ключевые слова: государственно церковные отношения, модели государственно церковных отношений, религиозные организации, свобода мысли, совести, вероисповедания.

The article studies foreign experience in regulation of state-church relations. On the basis of the wide range of domestic and foreign sources of research literature there affirms the idea of relevance to consider the practice of post-Communist relations between state and religious associations.

Keywords: state-church relations, the models of state-church relations, religious organizations, freedom of thought, conscience, faith.

Сьогодні в Україні відсутня єдина концепція державної політики в сфері відносин з релігійними об'єднаннями. Модель взаємовідносин між державою і церквою в нашій країні знаходиться в стадії формування. З метою вдосконалення конституційно-правового регулювання таких відносин важливим є використання позитивного досвіду інших постсоціалістичних країн.

Огляд публікацій з пропонованої теми показує, що вивчення проблеми релігійної свободи і релігійних прав належить до сфери зацікавленості багатьох суміжних галузей гуманітарних знань.

Філософські, політологічні, правові і релігієзнавчі особливості досліджуваної проблеми висвітлювались у роботах М. Бабія, Г. Друзенка, В. Єленського [3], О. Сагана, М. Штокала та ін.

Проблемам функціонування і розвитку суспільно-демократичних відносин, розв'язання яких визначає стратегію гуманітарної політики і демократичних реформ в Україні, присвячене велике дослідження С. Здіорука [5]. Узагальнені новітні дані з досліджуваної проблеми містить книга відомого німецького науковця Герхарда Робберса „Держави і релігії в Європейському Союзі” [15].

З огляду на окреслену проблему метою статті є дослідження взаємозв'язку між станом забезпечення релігійної свободи і релігійних прав громадян країн Центрально-Східної Європи та характером і особливостями відносин між державою і церквою.

Процес радикальних змін державно-церковних відносин в європейських постсоціалістичних країнах проходив по-різному. Однак можна виділити загальні риси, для характеристики яких слід звернутися до передісторії створення сучасної законодавчої бази.

Дослідники акцентують увагу на панування в комуністичні часи тоталітарної моделі жорсткого й антагоністичного відокремлення церкви від держави [4, 31].

Ще до розпаду соціалістичної системи в цілому ряді країн спостерігається процес, що отримав назву „релігійна відлига”. На початку 80-х років влада та комуністичні партії ряду країн стали ліквідувати перепони в сфері релігійної свободи. Наслідком стало відродження релігійного життя, що привело до зростання чисельності релігійних громад, будівництва нових культурних споруд, лібералізації нових законодавств про свободу совісті та діяльність релігійних організацій [11, 63].

Характеризуючи зміст статей про свободу совісті в нових конституціях східноєвропейських країн, слід відмітити певні загальні принципи їх віросповідної політики. Всі ці країни декларують себе як демократичні та правові, а тому проголошують світський характер держави. В більшості конституцій підкреслено, що міжнародні договори, ратифіковані в міжнародному порядку, є частиною внутрішнього права країни та „мають пріоритети перед тими нормами внутрішнього законодавства, які їм суперечать”.

Базуючись на міжнародних документах з питань свободи совісті, віросповідання та діяльності релігійних об'єднань, конституції, закони та інші нормативно-правові акти постсоціалістичних країн відзначають, що право на свободу думки та переконань повинно виражатися в свободі на: вибір та прийняття релігії або інших, в тому числі і нерелігійних, переконань, в публічному їх вираженні; утворення релігійних об'єднань та набуття ними прав юридичної

особи; відправлення культу індивідуально чи з іншими особами, приватним шляхом чи публічно, а також створення з цією метою сакральних об'єктів; утворення та діяльність релігійно-гуманітарних чи благочинних закладів; виробництво та поширення необхідної для задоволення потреб віруючих літератури та предметів культу; самостійне ведення церквами та релігійними общинами своїх справ, тобто без втручання держави; релігійне та нерелігійне виховання та освіта дітей; отримання добровільної фінансової допомоги від фізичних та юридичних осіб; підготовка священнослужителів та керівників общин; встановлення та підтримка контакту з одновітряними іншими країнами [11, 64].

Саме в дусі вказаних вимог, найбільш повно сформованих в „Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігій та переконань” Генеральною Асамблеєю ООН від 25 листопада 1981 року побудовані конституції та законодавства про свободу совісті в Угорщині, Словаччині, Чехії, Польщі та Румунії [1, 132-134].

Свобода совісті та віросповідання може інтерпретуватись і як право особистості, і як право групи людей. Мова може йти і про релігійне об'єднання, і про специфічну спільноту, як сім'я. Права першого суб'єкту описані у всіх конституціях східноєвропейських країн, в той час, як право сім'ї та опікунів на виховання та освіту своїх дітей у відповідності з своїми релігійними та нерелігійними переконаннями обґрунтовані тільки в конституціях Польщі (ст. 48), Румунії (ст. 29) та Словенії (ст. 41) [15].

Ідея позаідеологічної держави виражена перш за все в конституційній забороні якої-небудь державної ідеології. Так, наприклад, Конституція Словацької Республіки відмічає: „Словацька Республіка є суверенною, демократичною державою. Вона не пов'язана жодною ідеологією чи релігією”. Принцип деідеологізації держави підкріплений в конституціях центральноєвропейських країн принципом політичного та світоглядного плюралізму.

В цілому ряді випадків конституції визначали незалежний статус церкви та держави один від одного. Так, в Конституції Польщі (ст. 25). Подібним чином в конституції Румунії (29.5). Принцип відокремлення церкви від держави знову зафіксований в конституціях Болгарії, Угорщини, Словенії, Хорватії. В конституціях Словаччини, Чехії відмічено світський характер цих держав, конкретний принцип, на якому будуються їх відносини з церквами – на основі відокремлення чи незалежності і автономії – не визначений, хоч характер інших статей конституцій цих країн свідчить на користь принципу незалежності держави і церкви, кожної своїй сфері [11, 65].

Як сприйняла нові реформи в посткомуністичних країнах церква? У 1989 році мирна та демократична революція в Центральній та Східній Європі несподівано охопила і церкву. Вони зіткнулися з

швидким переходом від авторитарного режиму до багатопартійності, плюралізму та демократії. Але тільки в Польщі та Чехословаччині церква була готова відкрито підтримати суспільство до фундаментальних змін. У вересні 1989 року Польська католицька церква виділила представників високого рангу для переговорів з комуністичною владою та демократичною опозицією щоб допомогти вийти з політичної та соціальної кризи [28,3]. У листопаді 1989 року Празький кардинал Франтішек Томашек у зверненні до народу заявив, що він та католицька церква вітають революцію [21,161].

В аспекті демократизації релігійного життя у зазначених країнах слід звернути увагу на критерії обмеження права на свободу совісті та віросповідання, визначені конституційними нормами. Це право підлягає обмеженням, що, як наприклад, передбачено конституціями Угорської, Чеської та Словацької республік, встановлюються законом і є необхідними в демократичному суспільстві для охорони суспільної безпеки, громадського порядку, здоров'я та моралі, а також основних прав та свобод інших осіб. Це суттєва новація, яка відрізняє нинішні основні закони центральноєвропейських країн від попередніх, в яких домінувала заборона на використання релігії та церкви в політичних цілях. [17, 82].

У деяких країнах регіону запроваджено випробувальний строк для набуття офіційного статусу „невизнаними” релігіями (Литва, Естонія); обмеження для громад, чії центри перебувають за межами держави (Естонія) [14, 4].

У згаданому контексті привертають увагу деякі статті Конституції Республіки Білорусь, що забороняють діяльність конфесійних організацій, їхніх органів і представників, яка спрямована проти суверенітету країни. Згідно із Законом „Про свободу віровизнання і релігійні організації” (17 жовтня 1992 р.) очолювати релігійні організації можуть лише громадяни Білорусі [14, 2].

Якими є конкретні форми співіснування держави і церкви (релігійних громад) у цих країнах?

У **Польщі** Католицька Церква традиційно відіграє активну роль не лише у соціальній, а й у політичній сфері суспільства. Церква, як зазначає С. Холмс, має глибокі історичні зв'язки з польським націоналізмом, а традиція національної церкви склалась задовго до традиції національної держави [18]. Цим пояснюються досить міцні позиції, які вдалося зберегти церкві в період панування соціалістичного ладу і навіть успішно протистояти йому. У цілому Католицька Церква в Польщі позиціонується як „хранителька етичної сили, духовної субстанції та єдності народу” [2].

У кінці 80-х років минулого століття за результатами переговорів з керівництвом Католицької Церкви у Польщі було прийнято три закони: „Про відносини держави та Римо-Католицької Церкви”, „Про гарантії свободи совісті й віросповідання”, „Про соціальне забезпечення духовенства” [10,54]. Згідно

з чинною Конституцією відносини між Польською Республікою і католицькою Церквою визначаються міжнародним договором, укладеним з Апостольською Столицею, і законом. У липні 1993 року уряд Польщі та Ватикан підписали широкомасштабний конкордат. Таким чином, відносини між державою і церквою, іншими віросповідними союзами у Польщі відображають історично обумовлені традиції, особливо роль Католицької Церкви та католицької віри як одного з основних чинників ідентичності поляків [17, 83].

Серед національних віросповідань в центральній і східноєвропейському регіоні лише польська церква користується народною підтримкою, завдяки своєму антикомуністичному минулому.

Деякі науковці окремо виділяють „польську модель”. Її змістом є постійна й надзвичайно активна взаємодія Католицької церкви і держави в режимі ситуативної та вимушеної співпраці й набагато частіше – в режимі гострої конкуренції [4, 32]. Про роль польського костюлу до і після II Світової війни написано безліч досліджень, як у самій Польщі, так і за її межами. Дослідники підкреслюють, що костюл як бастион польськості, загартований і зміцнілий у протистоянні російському православ'ю і німецькому протестантизму, в бездержавну добу після розділів Польщі, в комуністичний період набуває ще однієї важливої функції. Він стає чимось на кшталт заміника громадянського суспільства, найбільш організованим, послідовним і вправним опонентом режимові. Досить згадати, як у 1975 – 1976 рр. кардинали С. Вишенський і К. Войтила виступили проти конституційних доповнень про „непорушні і братерські зв'язки з Радянським Союзом, та „керівну і спрямовуючу Польської Об'єднаної робітничої партії” [4, 33].

Очевидно, що польський костюл вийшов з комуністичного періоду з авторитетом, чи не найбільшим за всю свою історію.

Чехія. Основи якісно нового рівня державно-церковних відносин у сучасній Чеській Республіці були закладені листопадними подіями 1989 року, які увійшли в історію як „Ніжна” („Оксамитова”) революція. Саме вона стала точкою відліку, що сигналізувала про позитивні зміни у взаємних відносинах держави і релігійних організацій. Революція знайшла загальну підтримку з боку церкви і релігійних організацій [22, 142]. Празький кардинал Франтішек Томашек відкрито заявив, що він і католицька церква стоять на боці народу [28, 17].

У відповідності до Конституції в Чеській Республіці гарантується свобода думки, совісті та віросповідання. Кожна людина має право змінити свої переконання або не визнавати жодної релігії [15, 641].

Сьогодні в Чехії діє 21 конфесія, визнана державою. Для реєстрації нової конфесії необхідно не менше 10 000 дорослих віруючих або 500, якщо заявник (церква) є членом Світової Ради Церков.

Держава встановила практично недосяжну вимогу для отримання легального статусу для раніше незареєстрованих релігійних організацій, незалежно від того чи є вони світовими релігіями, такими як англіканство, буддизм, іслам [25, 1019].

Вочевидь, з огляду на досить складну процедуру юридичного визнання, офіційно зареєстровані релігійні громади в Чехії користуються істотною підтримкою з боку держави, зокрема мають право на отримання державних субсидій.

Церкви отримують від влади приблизно 3 млрд. крон (88,2 млн. дол.) на рік. Фінансування розподіляється пропорційно між 21 зареєстрованою конфесією згідно з членством і приймається за рахунок адміністративних витрат. Із цієї суми приблизно 539 млн. чеських крон (1,5 млн. дол.) припадає на виплату заробітної плати священникам [12, 193].

Сьогодні Чехія одна з небагатьох країн, яка ще не має угоди з Ватиканом, хоча переговори з приводу її укладення розпочались ще у квітні 2000 року. Ватикан вимагає реституції майна католицької церкви, конфіскованого комуністами, і повернутого з часів Оксамитової революції [6]. У відповідності з інформацією, оприлюдненою на конференції Чеських єпископів, у державній власності залишилося близько 3 000 тис. об'єктів власності: шкіл, ферм, лікарень, архітектурно-історичних пам'яток. Після 1998 року було повернуто 175 будівель. Уряд Чеської Республіки вважає неможливим компенсувати всі нанесені збитки церквам у період 1948 – 1989 рр. На думку керівництва, у цей період постраждали не тільки конфесії, а й інші організації та громадяни. А новий переділ нерухомості може призвести до ущемлення інтересів інших фізичних та юридичних осіб [10, 186]. Колишній прем'єр-міністр Вацлав Клаус з цього приводу заявив: „Церква повинна змиритися з тим, що минулого не повернути” [12, 194].

Режиму повного і жорсткого відокремлення церкви від держави на території Чехії ніколи не було. Нині держава дотримується принципу, згідно з яким вона не отожднює себе з будь-якою церквою, а також принципу рівності й автономії церков. Однак держава співпрацює з церквами у багатьох ділянках. Цю модель державно-церковних відносин фахівці з церковного права називають коопераційною [15, 641].

У вересні 2000 року Державний департамент США оприлюднив доповідь „Релігійна свобода у світі”. Американський уряд виокремлює п'ять категорій країн-порушників релігійних свобод. Чехія віднесена до п'ятої категорії країн, де існують досить високі стандарти дотримання прав людини, але певні релігії несправедливо, на думку авторів доповіді, визначаються як небезпечні „культи” та „секти” [15, 15].

У **Словаччині** для державної реєстрації релігійної громади необхідно щонайменше 20 000 прихильників – громадян країни або постійних її мешканців. Лише офіційно зареєстровані спільноти

мають право на отримання фінансових субсидій з боку держави. Держава фінансує діяльність церков, у т.ч. оплачує працю священників. При цьому держава виходить з того, що духовні потреби населення забезпечують різні інституції, які повністю або частково повинні фінансуватися з державного бюджету. Тут також здійснюється реституція церковного майна [14, 8].

На відміну від Чехії Словаччина вже має ратифікований конкордат Апостольською Столицею, відповідно до якого державними святами у цій країні проголошено католицькі свята, укладений у костюлі шлюб визнається офіційним. Словацький уряд підписав з Ватиканом також дві додаткові угоди щодо армії та сфери освіти.

Дослідники наголошують на тому, що словацький підхід до церков і релігійних громад можна визначити як „середній шлях” між жорстким відокремленням церкви від держави і державною церквою. Це стосунки співпраці і паритету [15, 18]. Жодна церква не має статусу державної і не користується якими-небудь привілеями. Основний Закон проголошує Словацьку Республіку державою, нейтральною в стосунках з будь-якою релігією та ідеологією.

Угорщина. Заслугує на вивчення і специфіка сучасної угорської системи взаємин між державою і церквою. Основний принцип державно-церковних відносин в Угорщині – світоглядний нейтралітет держави. Водночас – у своєму законодавстві вона не ігнорує особливостей релігії та церкви. Соціальна роль церков, що склалася історично, дає достатні підстави для особливого підходу до традиційних релігійних інституцій. Як зазначав Конституційний Суд Угорщини, диференціація допустима, якщо вона заснована на фактичних відмінностях, а рівний підхід до церков не виключає врахування реальної соціальної ролі деяких з них [19]. Інакше кажучи, держава визнає свою відповідальність перед церквами, історична доля яких пов’язана з Угорщиною.

Згідно з Законом „Про свободу совісті і свободу віросповідання, а також про церкви”, прийнятим у 1990 р., церкви та релігійні віросповідання є носіями людських цінностей і відіграють значну роль у навчально-виховних процесах, у повсякденному житті суспільства [15, 106-108].

Відповідно до Конституції в Угорській Республіці церква відокремлена від держави. Держава не може створювати органи для перевірки церкви і її організацій. Згідно з §17 Закону релігійні організації як юридичні особи мають право здійснювати навчально-виховну, соціальну, оздоровчу та спортивну діяльність [15, 108].

На відміну від Польщі та Словаччини, процес реституції в Угорщині має певну специфіку. На суму оціненого майна, підпадало під реституцію, були видані цінні папери всього на 143 млрд. форинтів, з них католицькій церкві повинні компенсувати за 2300 споруд, реформатській – за 1000, більше як за

100 – евангелістській церкві [27, 81]. Ще до прийняття змін та доповнень до Конституції Угорської Республіки в грудні 1994 р. парламент країни 10 червня 1991 р. прийняв в Закон „Про колишню церковну власність” (XXXII/1991). Церкві було повернуто приблизно 6 тисяч об’єктів нерухомості, експропрійованих у часи комуністичного правління. У відповідності до Закону, церкві повертався і церковний інвентар. Закон передбачав, щоб при поверненні церквам їхньої власності не постраждали державні та культурно-просвітницькі заклади, які до цього часу користувалися нею [23,74]. Закон давав право церкві вимагати лише ті будівлі, які були націоналізовані без компенсації лише після 1 січня 1948 р. та знаходились у віданні центральних органів влади чи місцевого самоврядування на день вступу закону в силу 22 червня 1991 р. влада була готова віддати церкві майно за умови, що власність, яка використовувалась на суспільні потреби і надалі використовуватиметься для цих потреб [26, 53].

В 1997 р. парламент змінив систему державних субсидій церквам. Ще в 1990 р. перший вільно обраний парламент вирішив надати фінансову допомогу релігійним організаціям на постійній основі. Це означало, що парламент щороку змушений був ділити „церковний фонд” центрального бюджету між різними церквами та конфесіями, залежно від кількості прихожан та „соціальної ролі”. Неможливо було визначити кількість. Ідея винесення питання про релігійну приналежність в анкету перепису населення була неконституційною. Відповідно до доповнень, з 1 січня 1998 р. було дозволено громадянам виділяти 2 % зі свого прибуткового податку, з яких 1 % – будь-якій релігійній організації. В цьому ж році був прийнятий Закон України „Про матеріальні умови здійснення релігійної та суспільної діяльності церков”, відповідно до якого держава дотує церкву, якщо перерахувань із прибуткового податку недостатньо для фінансових потреб церкви. Якщо офіційно визнані церкви отримуватимуть 0,4 % від загального обсягу очікуваних доходів, то держава компенсуватиме за рахунок додаткових асигнувань решту суми (0,6 %). Така програма забезпечує надбавку до окладів священнослужителям традиційних церков, які працюють у віддалених районах. Церкви отримали право на те, щоб кожен громадянин мав можливість перерахувати 1 % власного прибуткового податку якійсь певній конфесії [24, 108].

Конституція Угорської Республіки фіксує відокремлення церкви від держави та детально визначає право на свободу совісті (ст. 60). Намагаючись забезпечити політичну лояльність духовенства, уряд Угорщини ввів обов’язкову присягу на вірність державі [20, 123].

Конституційно-правове регулювання відносин між державою та церквою передбачає: загальне регулювання діяльності релігійних організацій; закріплення принципу невтручання у внутрішні справи церкви доти, поки діяльність церкви не су-

перечить діючому законодавству та не порушує права людини. У школах дозволено викладання релігії, держава виділяє на це гроші. В країні успішно розвивається екуменістичний діалог [9, 70]. Хоч церкви відокремлені від держави, їх керівники, на думку Надзвичайного та Повноважного Посла в Росії Дердя Нановського, є „партнерами державного керівництва” [8, 4].

В 1995 р. була укладена угода (*Modus Vivendi*) з Ватиканом. Аналогічні угоди в 1999 р. влада уклала з іншими історичними церквами. Були враховані особливості внутрішньої структури кожної з них. Ці угоди становлять цілісну правову, міжнародно-правову та політичну гарантії. Вони забезпечують свободу церкви в усіх сферах життя, передбачають фінансову допомогу церквам із боку держави.

Водночас застосовується певний диференційований підхід до конфесій, що не порушує нейтралітету держави, оскільки в Європі *нейтралітет* не означає *байдужості*: держава підтримує традиційні релігії як чинник зміцнення національної ідентичності, не обмежуючи діяльності релігійних меншин. Державно-церковні відносини регулюються як законом, так і на рівні угод.

Для порівняння з законодавством України, яке, на жаль, не відображає величезної ролі й духовного вкладу православної і греко-католицької конфесій у боротьбу українського народу за незалежність та національне державотворення, ми навели приклади принципової оцінки і ставлення до історичної наступності у цій делікатній духовній сфері з боку більшості держав як Центральної, так і Східної Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии и убеждений 1981 г. // Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М., Норма-Инфра-М, 1999. – С. 132-134.
2. Диллос А. Чи здатна Польська церква наводити мости? // Людина і світ. – 2000. – № 5.
3. Єленський В. Релігійна свобода: українська реальність і світовий досвід // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти: У 2 т. – Т.2. – Л.: Свічадо, 2001. – 376 с.
4. Єленський В. Релігійно-суспільні зміни в посткомуністичній Європі // Людина і світ. – 1999. – № 7. – С. 30-36.
5. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття; Монографія. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.
6. Здіорук С. Українські суспільно-релігійні відносини в системі європейських демократичних цінностей // Релігійна свобода. Науковий щорічник. – № 13. – К., 2008. – С. 57-62.
7. Конституції нових держав Європи та Азії. – К., 1996. – 510 с.
8. Наука і релігія. – 1997. – № 5. – С. 4.
9. Овсиенко Ф.Г. Взаимоотношения государства и церкви в странах Восточной Европы. // Религия, церковь в России и за рубежом. Информационный бюллетень. – М., 1999. – № 1.
10. Овсиенко Ф.Г. Взаимоотношения государства и церкви в странах Восточной Европы // Мировой опыт государственно-церковных отношений. Учебное пособие. Под ред. докт. философских наук, проф. Н.А. Трофимчука.
11. Палінчак М. Конституційно-правовий статус релігійних організацій в постсоціалістичних країнах Центральної Європи // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Вип. 1. – Ужгород, 2002. – С. 62-66.
12. Палінчак М. Церковна політика у Чеській республіці // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Міжнародні відносини. Вип. 4-5. – Ужгород, 2010. – С. 193-196.
13. Права людини. Доповідь держдепартаменту США // Людина і світ. – 2000, вересень. – С. 15-20.
14. Релігія і релігійність у посткомуністичній Європі. Цифри і факти без інтерпретацій // Людина і світ. Листопад – грудень 1997. – С. 2-10.
15. Робберс Г. Государства и религии в Европейском Союзе. – М.: Институт Европы РАН, 2009. – 719 с.
16. Удовенко Г. Відносини держави і церкви в сучасній Україні // Релігійна свобода. Науковий щорічник. – 2007. – № 11. – К., 2007. – С. 9-12.
17. Федючек І. Досвід державно-церковних відносин країн Центрально-Східної Європи // Релігійна свобода. Наук. щорічник. – № 11. – К., 2007. – С. 82-87.
18. Холмс С. Церковь и государство в Восточной Европе // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – № 4 (25). – 1998. – № 1. (26). – 1999. – М., 1999. – С. 49.
19. Шанда Б. Конституционные судебные процессы по вопросу свободы вероисповедания в Венгрии. www.hrights.ru.
20. Юскаев Н.Х. Из опыта взаимодействия армии и церкви в некоторых восточноевропейских странах // Религия, церковь в России и за рубежом. Информационный бюллетень № 3 – 4. – М., 1998.
21. Beck R. Hendon D. Notes on church – state affairs Czechoslovakia // Journal of Church & State, Winter 90,

Issue 1.

22. Cepliková, M. K niektorým aspektom právnej úpravy vzťahov štátu a náboženských organizácii na našom území po roku 1989 // Právny obzor Bratislava. – 1999. – № 2.
23. Czohara A. Finančná podpora cirkvi v Maďarsku // Modely ekonomickeho zabezpečenia cirkvi a náboženských spoločností. Bratislava, Ustav pre vzťahy štátu a cirkvi 1997, S. 74.
24. Kemp J. Spolupráca štátu s cirkvami a náboženskými spoločnosťami v oblasti finančných vzťahov na Slovensku // Rocenka Ustavu pre vzťahy štátu a cirkvi 2000. Bratislava. 2001.
25. Klark Elizabeth. Church-state relations in Czech Republic: Past turmoil and present transformation // Brigham Young University Law Review. – 1996. – Vol. 1996. Issui 4.
26. Moravcikova M. Cipar M. Cisarovo Cisarovi. Economicke zabezpečenie cirkvi a náboženských spoločností. Bratislava, 2001.
27. Schanda B. Právni režim bývalého cirkevného majetku v Maďarsku. //Revue pro círcevní právo. Praha, 1997. – c. 7.
28. Szostkiewicz, Adam. Religion after Communism. // Commonweal. – 09/24/99. – Vol. 126. Issui 16.